

ART I ARQUITECTURA EN ESPANYA DES DE 1939 (2872)

ESTUDIS : Història de l'Art

DURADA : Anual

NOMBRE DE CRÈDITS: 8 de teòrics/ 4 de pràctics

PREREQUISITS PER CURSAR L'ASSIGNATURA : No hi ha, però es recomana cursar prèviament l'assignatura *Tendències Artístiques des de 1945*.

PARTICIPACIÓ DE L'ASSIGNATURA EN ELS ESQUEMES DE :

Campus Extens 70/30

IDIOMA EN QUÈ S'IMPARTEIX L'ASSIGNATURA: Castellà / Català

IDENTIFICACIÓ PROFESSORES

Professores: Margarita Novo Málvarez - Catalina Aguiló Ribas

Edifici: Ramon Llull

Despatx: AB11 (Aguiló) – AB11 (Novo)

Telèfon: 971172935 (Aguiló - Novo)

E-mail: cataaguilo@hotmail.com – m.novo@uib.es

Tutories:

Aguiló: dimarts (17-18h.) i tutoria electrònica.

Novo: divendres (11-12h.) i tutoria electrònica.

1. INTRODUCCIÓ GENERAL A LA MATÈRIA I RECOMANACIONS DE CONEIXEMENTS PREVIS.

És una assignatura optativa de segon cicle dels estudis d'Història de l'Art. Es tracta d'analitzar i contextualitzar l'art i l'arquitectura desenvolupats a l'estat Espanyol després de la guerra fins a l'actualitat. L'assignatura s'estructura en tres eixos principals: 1) el paper ideològic del Règim en relació a les manifestacions artístiques i arquitectòniques, 2) les propostes plàstiques anomenades d'"avantguarda" i els seus vincles amb el panorama internacional, 3) l'arquitectura.

2. OBJECTIUS GENERALS

a. Teòrics:

-Coneixements i ànalisis de les propostes plàstiques i arquitectòniques realitzades a Espanya des de 1939.

-Capacitat de recerca bibliogràfica i de fonts visuals i documentals.

-Habilitat per a situar les propostes i els autors en els contexts de l'època (dictadura i democràcia).

-Capacitat de reflexionar sobre el fet plàstic i l'arquitectura, les seves relacions amb altres activitats de creació, amb la ideologia i la societat del moment.

b. Pràctics

-Habilitat per a la iniciació en el treball d'investigació i la recerca bibliogràfica i de fonts.

-Capacitat per a expressar per escrit coneixements i reflexions (Campus Extens)

-Habilitat per a analitzar i contrastar fonts escrites de l'època.

-Habilitat per a analitzar i situar les obres d'art en el seu context històric.

-Habilitat per a la recerca d'informació en *web* (Campus Extens)

3. ESTRUCTURA DELS CONTINGUTS DE L'ASSIGNATURA

El programa és la columna vertebral de l'assignatura. Això significa que té una funció orientativa per poder fer el seguiment del curs i que els temes no s'explicaran amb la mateixa cura.
Els continguts teòrics i les activitats pràctiques es desenvoluparan en aula i *on line*.

a. Teòrics

PRIMERA PART: ARTS PLÀSTIQUES:

Tema 1. Introducció general a l'assignatura.- Referents bibliogràfics, fonts i recursos *on line*.- Síntesi del context històric i de l'art a Espanya.-Informació sobre 'assignatura en Campus extens.

Tema 2. Art i franquisme.- Context històric: l'autarquia.- La política cultural del Regim .- L'academicisme com a art oficial.

Tema 3. L'art de posguerra. L'enllaç amb l'art de preguerra - L'ambient artístic.- La creació de grups i revistes: Pòrtico, LADAC, Dau al Set. - Els artistes exiliats.- Escuela de Altamira.

Tema 4. La dècada dels 50.- El context històric.- L'heterogeneïtat plàstica: l'horitzó del realisme social, de l'informalisme i de l'abstracció analítica.- Art Normatiu Espanyol : Grup Parpalló, Equipo 57.- Estampa Popular.-El grup El Paso.- Els nuclis de Barcelona i de Madrid.- Alguns representants.- La crítica d'art.- L'escultura.

Tema 5. Els 60 i 70.- El context històric.- Crònica de la realitat i nous realismes- La pintura: propostes figuratives de base urbana i pop.-Equipo Realidad.-Equipo Crónica.- Arroyo-. La fotografia de base documental.- Nous realismes: Antonio López. Propostes neodadà.- Art i ordinador.

Tema 6. Propostes conceptuals i accionisme en els 70.- El context històric: franquisme tardà i transició.- "Encuentros de Pamplona" (1972).- Desmaterialització i comportaments artístics conceptuais.- L'obra com a document i l'expo-instal·lació.- Nuclis: Madrid i Catalunya.- Grup de Treball.- L'exposició "Nuevos Comportamientos Artísticos".- Jove Plàstica a Mallorca.

Tema 7. Els 80- Els antecedents dels 70. El nou marc d'actuació: l'era de l'entusiasme.- El paper de les institucions, el mercat i les fires d'art..- **Acció directa** o les propostes alternatives. Els col·lectius. – **L'auge de la pintura:** neofiguració, neoexpressionisme, neoabstracció.- La crítica d'art i el paper dels comissaris.

Tema 8. L'escultura en els 80 i 90.- L'escultura en els 80 i 90.- Propuestas minimalistes i posminimalistes en els 70.- La nova escultura.- L'escultura instal·lació. Nova escultura basca

Tema 9. Els media dels dels 80.- Instal·lacions.- Fotografia i hibridisme.- Vídeo-art.- Art en xarxa: net.art, accionisme virtual.

Tema 10. L'art activista i l'art públic dels 90.- El context històric.-La descentralització. La proliferació de centres i museus d'art. Art i gènere.- Escultura i actuació urbana.- Accionisme.- Neoconceptual.

SEGONA PART: L'ARQUITECTURA

Tema 11. Arquitectura espanyola de la postguerra.- Transició cap a la modernitat.

Tema 12. La recuperació de la modernitat.- L'obra de Josep Lluís Sert i Josep Antoni Coderch

Tema 13. L'escola de Madrid.- Sáenz de Oiza.- Fisac.- De la Sota.

Tema 14. L'escola de Barcelona.- Noves experiències a l'arquitectura catalana: Martorell i Bohigas.

Tema 15. El racionalisme eclèctic.- Rafael Moneo

Tema 16. Postmodernitat i la reinterpretació del llenguatges històrics.- El classicisme de Ricardo Bofill

Tema 17. Entre el racionalisme eclèctic i el "postmodern".- La influència de Venturi.- Oscar Tusquets i Lluís Clotet.

Tema 18. Tendències minimalistes.- Alberto Campo Baeza.

Tema 19. Entre la alta tecnologia i el nou organicisme.- Santiago Calatrava.

Tema 20. L'avanguardisme.- L'arquitectura d' Elias Torres i Martínez Lapeña.- Navarro Baldeweg.

Tema 21. Darreres tendències 1.- Francesc Miralles i Benedetta Tagliabue.- Carlos Ferrater

Tema 22. Darreres tendències 2.- Cruz/Ortiz, Bach/Mora.- Mansilla + Tuñón

Tema 23. Algunes realitzacions a les Balears.

b. pràctics

-Els continguts temàtics de l'assignatura s'explicaran acompanyats de les seves fonts fonamentals (obres plàstiques i arquitectura) i de fonts escrites del moment.

4. METODOLOGIA DE TREBALL DE L'ASSIGNATURA

IMPORTANT

→L'assignatura està a la modalitat **Campus Extens 70/30**. Això significa:

-70% de presencialitat en aula (continguts teòrics, activitats pràctiques i sortides) i

-30% de presencialitat *on line* (teleducació).

→ A través de la plataforma educativa Moodle:

- Es posaran a disposició de l'alumnat materials i recursos per facilitar la comprensió dels continguts de l'assignatura (selecció de carpetes d'imatges, carpetes de texts d'ampliació, *links* a museus i *webs* d'artistes i arquitectes).
- Es faran consultes i tutories electròniques.
- Es faran activitats d'aprenentatge obligatòries.
- Es faran activitats evaluatives obligatòries.
- Es faran fòrums de discussió i de notícies d'actualitat artística.

a. Activitats presencials (70%):

-En aula:

- Classes teòriques: exposició de continguts per part de les professors, amb recursos visuals i audiovisuals. Una selecció de les imatges i alguns texts teòrics es penjaran *on line*.
- Seminaris de pràctiques: comentaris de textos i/o comentaris d'imatges/vídeo.

b. Activitats presencials *on line* (30%): Campus Extens (CE). Teleeducació.

- Seminari de pràctiques on line: comentari de text o preparació d'algun aspecte/qüestió del temari amb recerca de fonts i bibliografia. El funcionament serà mitjançant fòrum, per tal de permetre la interacció i aprenentatge en grup.

-Fòrum de notícies on line: reflexions sobre l'actualitat artística.

5. ELEMENTS I CRITERIS D'AVALUACIÓ.

A) EN AULA: (70% NOTA FINAL)

Per assolir els objectius de l'aprenentatge i superar l'assignatura, els instruments i criteris evaluatius són:

- 2 exàmens parciais: per desembre i per maig.
- Participació activa en classe.
- 1 examen final: només pels que no han fet o no han superat els parciais.

B) ON LINE (30% NOTA FINAL)

Per assolir els objectius de l'aprenentatge i superar l'assignatura, els instruments i criteris evaluatius són 4 **activitats evaluatives** (comentaris de text, comentari d'imatges, etc.).

6. BIBLIOGRAFIA

Campus Extens esdevé un recurs bàsic per a treballar l'assignatura. Allà es penjarà: 1) selecció de les imatges vistes a classe; 2) texts de lectura obligatòria i d'ampliació; 3) *links* a museus, estudis d'arquitectura i institucions; 4) Activitats evaluatives.

a. Bibliografia bàsica

- A.A.V.V., *Arte para después de una guerra* [cat. exp.], Madrid, Comunidad de Madrid, 1994.
- A.A.V.V., *Atlas ilustrado de la Arquitectura en la España del siglo XX*, Madrid, Susaeta, [2009]
- A.A.V.V., *Desacuerdos 3. Sobre arte, políticas y esfera pública en el Estado español*, Barcelona, Arteku/Centro José Guerrero/MACBA, 2005. (www.desacuerdos.org). Vegeu també *Desacuerdos 1* (2004)
- BALDELOU, Miguel Ángel; CAPITEL, Antón, *Arquitectura española del siglo XX*, Madrid, Espasa Calpe, 1995
- BOZAL, Valeriano, *Pintura y escultura españolas del siglo XX : 1939-1990*, Summa Artis, vol XXXVII, Madrid, Espasa-Calpe, 1992.
- CAPITEL, Antón; WANG, Wilfred, *Arquitectura del siglo XX, España*, Madrid, Sociedad Estatal Hanover 2000, Sevilla, Tanais, 2000

-Articles i capítols de llibre penjats a Campus Extens

b. Bibliografia general

Arts plàstiques:

1. General

A.A.V.V., *Pintura española de vanguardia (1950-1990)*, Madrid, Fundación Argentaria, Visor Dis., 1998.

A.A.V.V., *Arte en España 1918-1994 en la Colección Arte Contemporáneo*, Madrid, Alianza, 1994.

A.A.V.V. *Raíces de la escultura española contemporánea* [cat. exp.], Madrid, Galería Marlborough, 1996.

CALVO SERRALLER, Francisco, *Pintores españoles entre dos fines de siglo, 1880-1990*, Madrid, Alianza, 1990.

**CALVO SERRALLER, Francisco, *Del futuro al pasado. Vanguardia y tradición en el arte español contemporáneo*, Madrid, Alianza Forma, 1990 (1988).

CALVO SERRALLER, Francisco (dotor.), *Enciclopedia del arte español del siglo XX*, 2, Madrid, Mondadori, 1991.

**MARCHÁN FIZ, Simón, *Del arte objetual al arte de concepto (1960-1974). Epílogo sobre la sensibilidad <<posmoderna>>. Antología de escritos y manifiestos.*, Madrid, Akal, 1986 (1972).

Lápiz. Número monográfico. *Arte español*, 99-100-101 (enero-febrero-marzo 1994)

2. La posguerra

A.A.V.V., *Dau al Set*, Madrid, Cuadernos Guadalimar 7 (1978)

**A.A.V.V., *Tránsitos. Artistas españoles antes y después de la guerra civil* [cat.exp.], Madrid, Fundacion Caja de Madrid, 1999.

A.A.V.V., *Arte y política en España (1898-1939)*, Granada, Instituto Andaluz de Patrimonio Histórico, 2002.

A.A.V.V., *El grupo Pórtico 1947-52*, Madrid, Electa, 1993.

A.A.V.V., *Arte y Política en la España del desarrollismo, 1926-1968*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2006

AGUILERA CERNI, Vicente, *Iniciación al arte español de la postguerra*, Barcelona, Península, 1970.

AGUILERA CERNI, Vicente, *La posguerra. Documentos y testimonios*, 2, Madrid, Servicio de publicaciones del Ministerio de Educacion y Ciencia, 1975.

**BONET CORREA, Antonio et al., *Arte del franquismo*, Madrid, Cátedra, 1981.

**BOZAL, Valeriano et al., *España. Vanguardia artística y realidad social: 1936-1976*, Barcelona, Gustavo Gili, 1976.

**BOZAL, Valeriano, *Antes del Informalismo: arte español 1940-1958 en la colección Arte Contemporáneo* [cat. exp.], Madrid, Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía, 1996.

CABAÑAS BRAVO, José Miguel, *La política artística del franquismo: el hito de la bienal hispanoamericana del arte*, Madrid, C.S.I.C., 1996.

CABRERA GARCÍA, María Isabel, *Tradición y vanguardia en el pensamiento artístico español (1939-1959)*, Granada, Editorial Universidad, 1998.

**CIRICI PELLICER, Alexandre, *La estética del franquismo*, Barcelona, Gustavo Gili, 1977.

GUASCH, Ana María., *Arte e ideología en el País Vasco: 1940-1980*, Madrid, Akal, 1985.

HENÁRES CUÉLLAR, Ignacio et al. (ed), *Dos décadas de cultura artística en el franquismo 1936-1956. Actas*, Granada, Univ de Granada, 2001, 2 vol.

LÓPEZ MONDÉJAR, Publio, *Fotografía y sociedad en la España de Franco*, Barcelona, Lunwerg, 1999.

**LLORENTE HERNÁNDEZ, Ángel, *Arte e ideología en el franquismo (1936-1951)*, Madrid, Visor, 1995.

MIRALLES, Francesc, *L'època de les avantguardes, 1917-1970*, VIII, Barcelona, Edicions 62, 1983.

**UREÑA, Gabriel, *Las vanguardias artísticas en la posguerra española 1940-1959*, Madrid, Itsmo, 1982.

ZAMBRANO, María, *Los intelectuales en el drama de España y los escritos de la guerra civil*, Madrid, Trotta, 1998.

3) Els anys 50 i 60

A.A.V.V., *Ordenadores en el arte*, Madrid, Centro de Cálculo de la Universidad de Madrid, 1969.

A.A.V.V., *El Paso: Cartas*, Madrid, Madrid, Universidad Internacional Manéndez Pelayo, 1987.

A.A.V.V., *El ordenador y la creatividad*, Madrid, Centro de Cálculo de la Universidad de Madrid, 1970.

AA.VV., *El Pop español. Los años sesenta. El tiempo reencontrado* (Cat exp.) , Segovia, Museo de Arte Contemporáneo Esteban Vicente, 2004.

A.A.V.V., *El Paso*, Ed.Ibercaja, 2003

AGUILERA CERNI, Vicente, "Arte Normativo español, primera pancarta de un movimiento", *Cuadernos de arte y pensamiento*, 4 (1960), pp. 43-55.

AGUILERA CERNI, Vicente, *Panorama del nuevo arte español*, Madrid, Guadarrama, 1966.

AREÁN, Carlos, *Treinta años de arte español (1943-1972)*, Madrid, Guadarrama, 1972.

BARROSO, Julia, *Grupos de pintura y grabado en España. 1939-1969*, Oviedo, Universidad de Oviedo, 1979.

BONET, Juan Manuel et al., *Escritos de Millares*, Madrid, Cátedra, 1975.

**BONET, Juan Manuel et al., *Madrid: El arte de los 60* [cat. exp.], Madrid, Consejería de la Comunidad de Madrid, 1990.

**BONET, Juan Manuel, *El Paso después de El Paso* [cat. exp.], Madrid, Fundación Juan March, 1988.

BONET, Juan Manuel, "El arte abstracto español (1920-1960)", en BLOCK, C., *Historia del arte abstracto 1900-1960*, Madrid, Cátedra, 1982, pp. 247-288.

**BOZAL, Valeriano, *Antes del Informalismo: arte español 1940-1958 en la colección Arte Contemporáneo* [cat. exp.], Madrid, Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía, 1996.

CABAÑAS BRAVO, José Miguel, *La política artística del franquismo: el hito de la bienal hispanoamericana del arte*, Madrid, C.S.I.C., 1996.

CABRERA GARCÍA, María Isabel, *Tradición y vanguardia en el pensamiento artístico español (1939-1959)*, Granada, Editorial Universidad, 1998.

CATOIR, Bárbara, *Converses amb Antoni Tàpies: amb una introducció a la seva obra*, Barcelona, Polígrafa, 1988.

CIRLOT, Juan Eduardo, *De la crítica a la filosofía del arte: correspondencia con Canogar, Cela, Cuixart, Chillida, Fontana, Manzoni, Millares, Miró, Oteiza, Puig y Saura*. Edició a cura de Lourdes Cirlot, Barcelona, Quaderns Crema, 1997.

CIRLOT, Juan Eduardo, *El arte otro*, Barcelona, Seix Barral, 1957.

CIRLOT, Juan Eduardo, *Informalismo*, Barcelona, Omega, 1959.

CIRLOT, Juan Eduardo, *Nuevas tendencias pictóricas, 1955-1965*, Barcelona, Seix Barral, 1965

- CIRLOT, Lourdes, *El grupo <<Dau al Set>>*, Madrid, Cátedra, 1986.
- **CIRLOT, Lourdes, *La pintura informal en Cataluña 1951-1970*, Barcelona, Anthropos, 1983.
- ***El Equipo 57 [cat. exp.]*, Madrid, Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía, 1993.
- GALLEGÓ, Julián, *Arte abstracto español*, Madrid, Fundación Juan March, 1983
- GIMÉNEZ PERICÁS, A., *Arte Normativo español*, Valencia, Parpalló, 1960.
- GUASCH, Ana María., *Arte e ideología en el País Vasco: 1940-1980*, Madrid, Akal, 1985.
- GUILBAUT, Serge, *Sobre la desaparición de ciertas obras de arte*, Curare, Fondo Nacional para la Cultura y las Artes, 1995.
- **JULIAN, Immaculada, *El arte cinético en España*, Madrid, Cátedra, 1986.
- LAFUENTE FERRARI, Enrique, "Cuarenta años de deshumanización del arte", *Revista de Occidente*, 8-9 (octubre-noviembre 1963), pp. 313-326.
- LLORENS, Tomás, *Equipo Crónica*, Barcelona, Gustavo Gili, 1972.
- MILLARES, Manuel, *Escritos*, Madrid, Rayuela, 1975.
- MORENO GALVÁN, José María, "La realidad de España y la realidad de un informalismo español", *Papeles de Son Armadans*, 37 XIII (abril 1959), pp.117-128.
- MORENO GALVÁN, José María, *La última vanguardia de la pintura española*, Madrid, Magius, 1969.
- "El Paso", *Papeles de Son Armadans*, 37 XIII (abril 1959)
- RODRIGUEZ AGUILERA, Cesáreo, *L'art català contemporani*, Barcelona, Ed. del Cotal, 1982.
- RODRIGUEZ AGUILERA, Cesáreo, *Antología del arte español contemporáneo*, Barcelona, Barcelona, 1955.
- RODRÍGUEZ AGUILERA, Cesáreo, *Crónica del arte contemporáneo*, Barcelona, Ariel, 1971.
- SARMIENTO, José Antonio (ed.), *Zaj*, Madrid, Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía,, 1996.
- SAURA, Antonio, *Note Book (Memoria del Tiempo)*, Murcia, Escuela de Arquitectura, 1992.
- TÀPIES, Antoni, *La práctica del arte*, Barcelona, Ariel, 1971.
- TAPIES, Antoni, *L'art contra l'estètica*, Barcelona, Ariel, 1974.
- TÀPIES, Antoni, *Memòria personal. Fragment per a una autobiografia*, Barcelona, Crítica, 1977.
- **TÀPIES, Antoni, *En blanc i negre, Assaigs*, Barcelona, Cercle de Lectors/ Galàxia Gutenberg, 2008
- **TOUSSANT, Laurence, *El Paso y el arte abstracto en España*, Madrid, Cátedra, 1983.
- **UREÑA, Gabriel, *Las vanguardias artísticas en la posguerra española 1940-1959*, Madrid, Itsmo, 1982.
- UGALDE, Martín de, *Hablando con Chillida, escultor vasco*, San Sebastián, Tsertoa, 1975.
- ULLAN, José Miguel / CALVO SERRALLER, Francisco, *Realistes a Madrid*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1984
- 4. Els 70.**
- A.A.V.V., *Cuatro direcciones. Fotografía contemporánea española 1970-1990*, 2 vols., Barcelona, Lunwerg / Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía, 1991

- A.A.V.V., *Procesos*, Madrid, Centro de Arte Reina Sofía, Ministerio de Cultura, 1986.
- A.A.V.V., *Encuentros de Pamplona* [cat.exp.], Madrid, ALEA, 1972.
- AA.VV. *El arte sucede. Origen de las prácticas conceptuales en España* (cat.exp.), Madrid, Museo Nacional Centro de Arte Reina Socia, 2005.
- A.A.V.V., *Encuentros de Pamplona 1972: Fin de Fiesta del arte experimental*, Madrid, Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía, 2009.
- A.A.VV., *Barceló abans de Barceló 1973-1982*, Barcelona, Círculo de Lectores / Galaxia Gutenberg, 2009.
- A.A.V.V., *Colección archivo conz ZAJ*, Madrid, Círculo de Bellas Artes, 2009
- **ALIAGA, Juan Vicente, *El conceptualismo en España y su significado*, Valencia, Universidad de Valencia, 1990.
- ALCALÁ, José Ramón, CANALES, Fernando, *Copy Art: la fotocopia como soporte expresivo*, Alicante, Centro Eusebio Sempere de Arte y Comunicación Visual, 1986.
- BONET, Eugeni, DOLS, Joaquim, MERCADER, Antoni, MUNTADAS, Antoni, *En torno al vídeo*, Barcelona, Gustavo Gili, 1984 (1980).
- BONET, Juan Manuel, "Polémica Tàpies/Grupo conceptual español", *Nueva Lente*, 21 (noviembre 1973), pp. 20-25.
- BERGER, René. CORAZÓN, Alberto, MUNTADAS, Antoni et al., *Conversaciones en torno al vídeo*, Madrid, Galería Vandrés, 1974.
- CALVO SERRALLER, Francisco, *Escultura española actual: una generación para un fin de siglo* [cat. exp.], Madrid, Fundación Lugar, 1992.
- CASTAÑOS ALÉS, Enrique, *Los orígenes del arte cibernetico en España* (<http://www.enriquecastanos.com>)
- COMBALIA DEXEUS, Victoria, "Acerca de los video-tapes", *Estudios Pro-Arte*, 4 (octubre-diciembre 1975), pp. 69-73.
- CORAZÓN, Alberto, *En favor de un arte perfectamente útil*, París, Bienal de París, 1973.
- CIRICI, Alexandre, "El arte conceptual en Cataluña (I)", *Gazeta del Arte*, 56 (enero 1975), pp. 22-23. i "El arte conceptual en Catalunya (II)", *Gazeta del Arte*, 57 (enero 1976), pp. 22-23.
- **GARCÍA SEVILLA, Ferran, "Selección de textos y escritos del llamado arte conceptual en Cataluña", *D'Art*, 6-7 (mayo 1981), pp. 53-95.
- GUASCH, Ana María., *Arte e ideología en el País Vasco: 1940-1980*, Madrid, Akal, 1985.
- **PARCERISAS, Pilar (ed.), *Idees i actituds. Entorn de l'art conceptual a Catalunya, 1964-1980*, Barcelona, Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 1992.
- QUERALT, Rosa, *El arte sucede .Origen de las prácticas conceptuales en España, 1965-1980*, Madrid, Museo de Arte Contemporáneo Reina Sofia, 2005
- SELLÉS RIGALT, Narcís, *Art, política i societat en la derogació del franquisme*, Gaüses, Llibres de Segle, 1999.
- SERRA, Antoni, *Arte pobre*, Palma de Mallorca, Libreria Tous, 1971.
- SOUSA, Pere (ed.), *Exposición de Arte Postal. Mail Art Exhibition*, Barcelona, Sabater, 1993.
- SUÁREZ, Alicia, VIDAL, Mercè, "Postal Art/Art-Postal", *Serra d'Or*, 177 (junio 1974), pp. 53-54.

SUÁREZ, Alicia, VIDAL, Mercè, "Suggestions olfatives, art sociològic i vídeo", *Serra d'Or*, 231 (diciembre 1978), pp. 96-98.

TORRES, Francesc, "Notas sobre el arte como comportamiento", *Artes Plásticas*, 18 (junio 1977), pp. 67-69.

UTRILLA, Ll., *Cròniques de l'era conceptual*, Mataró, Robrunyo, 1980.

5. Des dels 80.

A.A.V.V., *1981-1986, pintores y escultores españoles*, Madrid, Caixa de Pensions, 1986.

A.A.V.V., *Cuatro direcciones. Fotografía contemporánea española 1970-1990*, 2 vols., Barcelona, Lunwerg / Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía, 1991

**A.A.V.V., *Bienal de la imagen en movimiento. Visionarios españoles*, Madrid, Centro de Arte Reina Sofía, 1992

A.A.V.V., *Mercado del arte y colecciónismo en España (1980-1995)*, Madrid, Cuadernos I.C.O., 1995.

A.A.V.V., *Lo tecnológico en el arte. De la cultura video a la cultura ciborg*, Barcelona, Virus, 1997.

A.A.V.V., *Desacuerdos 3. Sobre arte, políticas y esfera pública en el Estado español*, Barcelona, Arteleku/Centro José Guerrero/MACBA, 2005. (www.desacuerdos.org)

A.A.V.V., *Un siglo de arte español en el exterior: España en la Bienal de Venecia 1895-2003*, Madrid, Turner, 2003

ALIAGA, Juan Vicente, CORTÉS, José Miguel G., *De amor y rabia. Acerca del arte y el sida*, Valencia, Universidad Politécnica, 1993.

**ALIAGA, Juan Vicente, *El conceptualismo en España y su significado*, Valencia, Universidad de Valencia, 1990.

Algora, M, de Vicente, J.L., *Maquinas y Almas. Arte Digital y Nuevos Medios*, Madrid, MNCARS, 2008

**BREA, José Luis (ed.), *Los 90: Cambio de marcha en el arte español (Jornadas de debate)*, Madrid, Galería Juana Mordó, 1993.

BREA, José Luis, *Anys 90. Distància 0*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1994

CALVO SERRALLER, Francisco, *Escultura española actual: una generación para un fin de siglo*, Madrid, Fundación Lugar, 1992.

COMBALIA, Victoria, "El arte español en los noventa", *Revista de Occidente*, 122-123 (agosto 1991), pp. 187-196.

FRANCÉS, Fernando, *Tiempos de Libertad. Arte en España de 1975 a 1990*, Segovia (Ed), 2006

**GUASCH, Anna Maria (ed.), *Los manifiestos del arte posmoderno. Textos de exposiciones, 1980-1995*, Madrid, Akal, 2000.

HERNANDO CARRASCO, Javier, "La renovación escultórica de los ochenta en España", *Goya*, 223-224 (1991), pp. 79-88.

Lápiz. Número monográfico: *Diez años 1982/1992*, 82-83 (diciembre 1991-enero 1992),

**PALACIO ARRANZ, Manuel (ed.), *La imagen sublime. Vídeo de creación en España, 1970-87*, Madrid, Centro de Arte Reina Sofía/Ministerio de Cultura, 1987

POWER, Kevin, *Conversaciones con Miquel Barceló, José Manuel Broto, Miguel Ángel Campano, Gerardo Delgado, Ferran García Sevilla, Juan Navarro Baldeweg, Guillermo Pérez Villalta y Manolo Quejido*, Alicante, Diputación Provincial, 1985.

POWER, Kevin, "Cota Cero (+- 0, 00). Sobre el nivel del mar" (1985), en GUASCH, Anna M. (ed.), *Los manifiestos del arte posmoderno. Textos de exposiciones, 1980-1995*, Madrid, Akal, 2000, pp. 71-86.

Sánchez, Mónica, *La instalacion en España 1970-2000*, Madrid, Alianza Editorial, 2009

-Arquitectura:

AA.VV, *Guia de arquitectura, España, 1920-2000*, Sevilla, Tanaïs, Madrid, Ministerio de Fomento, 1998

AA.VV, *Arquitectura española, 1992*, Madrid, El Croquis, 1992

AA.VV, *Arquitectura española 1993*, Madrid, El Croquis, 1993

AA.VV, *Arquitectura española, Madrid, El Croquis, 1994*

AA.VV, *Arquitectura española, 1995, modernidad, vanguardias y neovanguardias*, Madrid, El Croquis, 1995

AA.VV, *Arquitectura española, 1996, desde la planta profunda hacia la planta anamórfica*, Madrid, El Croquis, 1996

AA.VV, *Arquitectura española, 97-98, hacia el paisaje artificial*, Madrid, El Croquis, 1998

AA.VV., *Arquitectura valenciana, La década de los ochenta, IVAM Centre del Carme, 13 marzo-21 abril, 1991*, València, Institut Valencià d'Art Modern, 1991

AA.VV., *Guia de Arquitectura de Baleares*, Madrid, Consejo Superior de los Colegios de Arquitectos de España, 2002

AA.VV., *Ingenieria española del siglo XX*, Madrid, Ministerio de Educación y Ciencia, 1971

AA.VV., *Itineraris d'arquitectura catalana, 1984-1991*, Barcelona, Quaderns d'arquitectura i urbanisme, [1991?]

AA.VV., *VI Bienal de Arquitectura española*, Madrid, Bienal de Arquitectura española, 2001

AA.VV., *Sistemas de trabajo. Work systems*, [Sèrie periòdica sobre darres projectes d'arquitectura espanyola], Madrid, El Croquis, [2004-2010]

BOHIGAS, Oriol, BUCHANAN, Peter, MAGNANO LAMPUGNANI, Vittorio, *Barcelona, arquitectura y ciudad, 1980-1992*, Barcelona, Gustavo Gili, 1990

BRU, Eduard, MATEO, José Luis, *Arquitectura española*, Barcelona, Gustavo Gili, 1984

DOMÈNECH, Luis, *Arquitectura de siempre*, Barcelona, Tusquets, 1980

HERNÁNDEZ LEÓN, Juan Miguel, LLIMARGAS I CASAS, Marc, *Arquitectura española contemporánea. La otra modernidad*, Barcelona, Lunwerg, 2007

LEVENE, Richard C., MÁRQUEZ Cecilia, Fernando; RUIZ BARBARÍN, Antonio, *Arquitectura española contemporánea, 1975-1990*, Madrid, El Croquis, 1989

PIZZA, Antonio, *Guia de la arquitectura del siglo XX, España*, Madrid, Electa, 1997

PLA, Maurici, *Catalunya. Guia d'Arquitectura Moderna: 1880-2007*, Barcelona, Col·legi d'Arquitectes de Barcelona, 2007

RUIZ CABRERO, Gabriel, *El moderno en España, Arquitectura 1948-2000*, Sevilla, Tanaïs, 2001

RYKWERT, Joseph, GÜELL, Xavier (ed), *Arquitectura española contemporánea, la década de los 80*, Barcelona, Gustavo Gili, 1990

SEGUÍ AZNAR, Miguel, *La arquitectura contemporánea en Mallorca, 1900-1947*, Palma, Universitat de les Illes Balears, 2001

Illes Balears, Col·legi Oficial d'Arquitectes de Balears, 1990